

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Katedra sociologie

Bakalářská práce

2023

Aryna Pyatkevich

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Katedra sociologie

Transformace postsocialistické identity ve východní Evropě:
Analýza případu České Republiky a Běloruska

Bakalářská práce

Autor práce: Aryna Pyatkevich

Studijní program: Sociologie a sociální politika

Vedoucí práce: Mgr. Andrea Průchová Hrůzová Ph.D.

Rok obhajoby: 2023

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 01.08.2023

Aryna Pyatkevich

Bibliografický záznam

PYATKEVICH, Aryna. *Transformace postsocialistické identity ve východní Evropě: Analýza případu České Republiky a Běloruska*. Praha, 2023. 97 s. Bakalářská práce práce (Bc). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií, Katedra sociologie. Vedoucí diplomové práce Mgr. Andrea Průhová Hružová Ph.D.

Rozsah práce: 54 419 znaků

Klíčová slova

postsocialismus, postkomunismus, postkoloniální studia, Východní Evropa, transformace identity, paměťová studia, Česká Republika, Bělorusko

Keywords

post-socialism, post-communism, post-colonial studies, Eastern Europe, identity transformation, memory studies, Czech Republic, Belarus

Title/název práce

Transformation of the Post-Socialist Identity in Eastern Europe: A Comparative Analysis on the Cases of the Czech Republic and Belarus

Poděkování

Na tomto místě bych ráda srdečně poděkovala vedoucí této práci, Mgr. Andree Průchové Hružové, Ph.D. za směrování, nejzajímavější vhled do problému, účast a podporu v průběhu celého roku.

Obsah

Úvod.....	2
1 Teoretická část.....	4
1.1 Klíčové koncepty.....	4
1.2 Postsocialismus v centrální Evropě.....	7
1.2.1 Charakteristické rysy střeoevropského postsocialismu.....	7
1.2.2 Postsocialistická identita v České republice.....	8
1.3 Postsovětismus ve východní Evropě.....	10
1.3.1 Charakteristické rysy východoevropského postsovětismu.....	10
1.3.2 Postsovětská identita v Bělorusku.....	11
2 Metodologie.....	13
2.1 Výzkumné otázky.....	13
2.2 Praktická část.....	14
2.2.1 Rozhovory.....	14
2.2.2 Vzorek a vstup do terénu.....	14
2.3 Analytická část.....	17
2.4 Etická omezení a reflexivita.....	18
3 Empirická část.....	18
3.1 Postsovětismus v Bělorusku: „Mamce se zdá, že nás sovětská minulost nikde nenechala, prostě se stala modernější“.....	18
3.2 Postsocialismus v České republice: zklamání, zploštění, emancipace.....	25
<i>P: “Vlastně bych řek, že moje představa o tom, co to znamená zabývat se historií, je právě hodně formulovaná, nebo zpočátku byla hodně formulovaná nějakým jako devadesátkovým diskursem o tom, že je potřeba jako napravit ty překroucení dějiny, o což vlastně jak mě bylo v tu dobu prostě já nevím 12, 13, 14, 15 let. A to byly věci, který člověk jako slychal z rádia po cestě autem nebo v televizi náhodně”.....</i>	25
Závěr.....	26

Úvod

Táto bakalárská práca sa zaoberá témou postsocialistickej identity vo východnej Európe. Opiera sa o koncepciu postkomunizmu, ktorá v sobe zahŕňa skúsenosti všetkých štátov, ktoré boli niekedy súčasťou komunistického bloku. Hlavným cieľom tejto práce bolo ukázať, že postsocialistické formovanie kolektívnej národnej identity sa významne líšilo od postsocialistického, že národy, ktoré boli súčasťou Sovietskeho zväzu, prešli inou, mnohým menej demokratickou cestou. Mimo iného, ideja centrálny Európy ako samostatného regiónu nie je nutne spojená vo svojom pokomunistickom vývoji s Východnou Európou, významne rámuje diskurz, ktorým sa na komunistickú minulosť v tomto regióne pozeráme.

Vybrala som preto pre analýzu transformácie postsocialistickej identity Českú republiku a Bielorusko ako príklady demograficky si navzájom podobných baští postsocializmu a postsocializmu. Správne zachytenie týchto pojmov nie je možné bez preskúmania kolektívnej identity socializmu a sovietskemu, ku ktorým som pristupovala cez kolektívnu pamäť. Kolektívna pamäť v sociálnych viedach má spúšťajúce vymedzenie, ale základom je Halbwachsova koncepcia, podľa ktorej je pamäť sociálne podmienená. Kolektívna pamäť je súvislý a nepreťažiteľný myšlienkový prúd, ktorý uchováva z minulosti iba to, čo doteraz žije vo vedomí určitej skupiny. Je oporou pre individuálnu pamäť jednotlivcov, pretože tá do určitej miery predstavuje spôsob videnia a interpretácie kolektívnej pamäte v závislosti na postavení toho jednotlivca v skupine (Halbwachs, 1994 v Šubrt, Maslowski, Lehmann 2014). Všetchny jednotky, ktoré sa v pamäti objavia, sa uchovávajú ako prvky systému ideí určitej spoločnosti (Šubrt, Maslowski, Lehmann 2014).

V tejto práci som sa zaoberala na hlbšie pochopenie rozdielov medzi postsocializmom a postsocializmom. Z údajov, vytvorených spolu s aktérmi z Bieloruska a Českej republiky vyplýva, že nie je postsocializmus odvetvou postsocializmu, sú oba dve súčasťou postkomunizmu s patrnými rozdielmi v poňatí liberálnych hodnôt, slobody slova, svojho spoločenského postavenia. Pretože majú tendenciu k podobným ambivalentným hodnoteniam komunistického obdobia a sú si podobné v úskaloch, spojených s formovaním národnej identity, majú rôzne geopolitické vnímanie sveta (pre Čechy rozdelenie na Západ a Východ nie je všudypričinné a nepoužívajú takové konotácie bežne, zatiaľ čo Bieloruskí si toto rozdelenie uvedomujú vždycky). Hlavný rozdiel spočíva v uvažovaní o komunistickom minulosti:

hegemonický diskurz často ztělesněný Čechy nahlíží na komunistickou minulost jako na chybu. Pro běloruskou postsovětskou identitu je běžné kritikovat sovětský řád, ale zároveň akceptovat ho za skutečný a rámující denní zkušenosti.

1 Teoretická část

1.1 Klíčové koncepty

Tato práce je postavena na komparaci postsocialismu a postsovětismu v České republice a Bělorusku a pracuje s několika širšími pojmy. Dále nabízím vymezení konceptů, se kterými pracuji:

- Postkomunismus – na počátku všech „post-ů“

Mnohokrát se v této práci vracím k pojmu postkomunismu, který je v mém pochopení nadřazený pojmům postsocialismu a postsovětismu. Opírám se primárně o vidění Borise Budena, který diskutuje o „neustálém dohánění“ osvobozeným Východem „normality“ na Západě. Tvrdí, že v postkomunistickém obratu společnosti došlo k historické amnézii, kvůli které se na komunismus začalo nahlížet jako na chybu: „Tato minulost, oloupená a svůj politický rozměr, se mění v příznak kulturní méněcennosti. (...) A tak se komunismus teprve až ex post stává osudem. Společnosti, které jím prošly, jsou odsouzeny ke kultuře dohánění“ (Buden, 2013, s.65).

Hlavní ideologií postkomunismu je tzv. tranzitologie, která, jak tvrdí Buden, vnucuje včerejším vítězům, kteří komunistický režim nabourali, pozici dětí, které teprve teď mohou být „vychované“ k demokracii. Teprve teď jsou schopné začít svůj přechod od totalitní komunistické a chybné minulosti k demokratické, západní budoucnosti (transition to democracy): „Postkomunismus – pojímaný zde jako historická situace, která je omezená na bývalé komunistické státy – se z této perspektivy ukazuje v první řadě jako kulturní situovanost, jako místo podřadné, zaostalé kultury, která se musí podrobit rychlokurzu kulturní modernizace, aby mohla být uznaná a vstřebána univerzálně platnou, modernistickou kulturou liberálně demokratického Západu“ (Buden, 2013, s.60). V další podkapitole se věnuji této transformaci a její nekonečnosti způsobené kapitalistickými mocenskými vztahy.

V této situaci některé společnosti začaly se za svou komunistickou minulost stydět a využívat kulturní paměti k výchově negativního pojetí komunistické doby. A nakonec dochází k dehistorizaci komunistické minulosti – kdy je komunismus vnímán jako

odchylka od správného kurzu dějin, je vnímán jako okupace, za kterou potlačování nemohli a kterou museli vydržet. I v tom tkví postkoloniální charakter postkomunismu (Buden, 2013).

Ve východnějších společnostech se vyvinula celkově odlišná situace: komunismus zde zůstal reálnou minulostí a je proto uchován v kolektivní paměti občanů v jiných barvách. Dodnes jsou tam osmdesátá léta, tedy jejich druhá polovina a sice doba před pádem komunistického režimu, pomlouvaná „na každé kuchyni“, kontext, ve kterém na ní nadávají se dramaticky liší: pro jedny to byla špatná doba, protože komunismus stále byl¹, pro jiné proto, že ho partijní úředníci nezachránili. Tato nejistota, ambivalentní názor na komunistickou minulost místo relativně jednohlasného odporu je, domnívám se, jedním z klíčových elementů postsovětismu na rozdíl od postsocialismu.

- Kde končí Západ a začíná Východ – východní evropanismus

V této práci se mimo jiné snažím ukázat, že pojmy postsocialismus a postsovětismus jsou těsně spjaté s určitým hodnotovým rámcem, a to do jisté míry hegemonickým diskurzem západních liberálně demokratických hodnot. Jde primárně o jakýsi hierarchický vztah mezi západními a východními společnostmi, který se vyvinul v určitou formu diskriminace. Pokud opustíme akademickou rovinu, v západní společnosti dominuje představa: „čím východněji, tím primitivněji“. A s popisem i důkazy toho, že ta představa je druhem rasismu západoevropské společnosti vůči východoevropské přichází Ivan Kalmar v knize „White but not quite“ – v samotném názvu je shrnuta podstata jeho termínu východního evropanismu (eastern europeanism). V soudobém světě ne všichni Evropané bílé rasy mají stejný přístup k tzv. *white privilege* – „live at the same standard as the West and be accepted as equals by it“ (Kalmar, 2022, s.5). Dominuje zde určitý soubor předsudků, na které jsou východoevropané redukováni: Ti, kteří jsou chudí, protože na je na východě práce špatně peněžně ohodnocená ti, kteří jsou bohatí, tak jistě kradou. Dále také převládá názor, že jsou hloupí, protože jsou jednak stále na industriálním stupni rozvoje a nemají tak kvalitní vzdělávací programy na univerzitách a jednak neliberální vláda přinejmenším omezuje svobodu slova a vzdělání, a další. Hlavní příznak, který momentálně spustí proces zjinačování vůči někomu z východní Evropy, je „východní“ přízvuk, tvrdí Kalmar.

¹ „V obchodech nebylo nic, sovětský svaz ale byl“ [doslova rusky: Ничего на полках не было, зато был Советский Союз] – tak, třeba, říkali moji prarodiče.

Tento přízvuk spolu s dalšími elementy zjinačování by teoreticky měl spojovat všechny Slovany, přinášet sdílené emoce a vyvolávat empatii napříč všemi post socialistickými státy. K tomu ale nedochází, protože se určité země vůči východní Evropě snaží vymezovat: a znovu se aktualizuje koncept centrální Evropy, o který příslušné státy aktivně bojují. Kalmar mezi tyto státy zařadil Polsko, Česko, Slovensko a Maďarsko. Dva z nich – Polsko a Slovensko – stojí přímo na východní hranici EU.

„In the West, ‘Central Europe’ is not much known or discussed as a separate area. It appears perhaps most often as part of the phrase, ‘Central and Eastern Europe’. The *and* in this expression is rarely taken seriously” (Kalmar, 2022, s. 10). Kalmar a Buden se shodují na předpokladu, že země centrální Evropy by spíše chtěly, aby to „and“ stalo jinde, mezi nimi a Západem, pro který teď jsou jistou semi-periferií. Proto „chrání“ Evropu před východáky. Možná proto, pokud přijde cizinec z postsovětské země v Česku na Odbor azylové a migrační politiky Ministerstva Vnitra, musí si vybrat pořadový lístek pro „občana třetích zemí“. Protože, podle Budena samotné postsocialistické země svou komunistickou „zátěž“ chtějí popřít – a už 30 let se pokouší jestli ne být Západem, ale alespoň napodobovat ho ve formě centrální Evropy. Konečně, používám-li Wallersteinův princip jádra, semi-periferií a periferií, na který se Kalmar opírá, lze předpokládat, že tou snahou o napodobování západu aplikují postsocialistické země východní evropanismus na „ten pravý“ Východ. Postsovětský.

- Identita a transformace identity

Národní kolektivní paměť je klíčovou součástí národní identity, která jí rámuje (Maslowski, 2014). Ovšem, jak hezky zmínil Grzegorz Pozarlik, v sociologických vědách konceptualizace identity je skoro nemožná (Pozarlik, 2013). Dle sociologického slovníku identitu lze definovat jako "prožívání příslušnosti k větším nebo menším společenským celkům" (Jandourek, 2007, s.104). Pozarlik tuto definici vysvětluje: „Takže „sebe jako odraz společnosti“ nachází své epistemické vysvětlení v symbolické konstrukci identity jako procesu vyjednávání o významech spojených s konkrétními formami chování. Interakcionistické krédo by se dalo shrnout takto: identita je proces. Je to forma symbolické činnosti“ (Pozarlik, 2013, s. 79). Transformace identity by tedy znamenala proměnu v prožívání příslušnosti k dosavadnímu společenskému celku: a to proměnu buď celku samotného nebo proměnu pocitu ohledně této příslušnosti. V rámci této práce lze

nalézt několik příslušných společenských celků: státní celek, postsocialistický, postsovětský, východní, západní. A identita na každé úrovni se bude jednat a procházet různými etapami transformace. Například Joppke zmiňuje, že občanství jako identita má dva možné významy: skutečné názory obyčejných lidí; a oficiální názory propagované státem (Joppke, 2007, s. 44). Zajímá mně primárně první smysl, který ale nejde vnímat bez druhého, neboť má významný vliv na tyto názory.

1.2 Postsocialismus v centrální Evropě

1.2.1 Charakteristické rysy středoevropského postsocialismu

Naše zkušenosti a předchozí traumata se mohou podle Freudovy myšlenky „chybných výkonů“ „jevit jako pouhý omyl, ve skutečnosti však představovat naplnění našich nevědomých tužeb“ (Buden, 2013, s. 207). Strach z návratu totalitní vlády byl způsoben kolektivním traumatem sovětské okupace a přechodu k demokracii ve střední Evropě. Projevoval se mimo jiné i snahou o ekonomický růst a politickou stabilitu spjatou s „zapomínáním“ na jakékoliv pozitivní přínosy socialistického režimu a odmítáním (nyni) kontroverzních názorů, že komunistická minulost nebyla tak destruktivní. Buden píše, že zhroucení socialistického bloku otevřelo šance na sociální expanzi ve čtyřech klíčových oblastech. Politický růst zajistil větší politickou svobodu, zatímco ekonomická expanze připravila cestu pro rozvoj kapitalistické ekonomiky. A konečně, zvýšený individualismus a konzumismus byly umožněny díky individuální expanzi a rehabilitace národních identit – kulturní expanzí (Buden, 2013).

V postsocialistické době je přijetí kapitalistických principů spojeno s atomizací společnosti. Tato fragmentace podle Kalmara způsobila odcizení na mezilidské a státní úrovni, což přispělo k illiberalismu. Kalmar podotýká, že illiberalismus přímo souvisí s postsocialismem, protože je reakcí na nechtěné důsledky posunu k demokracii. Pro mnoho lidí nebyla slíbená prosperita a svoboda zajištěné, což je přimělo opustit liberálně demokratické normy a přiklánět se k autoritářské populistické agendě.

Jedním z nejvýraznějších rysů postsocialistické identity ve střední Evropě je pocit nejednoznačnosti (ambivalence) a zmatku. Střední Evropa prošla přechodem k demokracii (nebo podle Budena pouze vstoupila na cestu nekonečné tranzici), což vedlo k erozi dříve

zavedených standardů a principů (Jaworska a Lapina-Kratasyuk, 2017). Pak došlo k dezorientaci, která vyvrcholila v nestabilní konstrukci identity (Holubec a Janík, 2015).

Konflikt mezi minulostí a současností je celkově patrný pro postsocialistickou kolektivní identitu ve Střední Evropě. Pocit nostalgie se vyvinul ruku v ruce s již zmíněným procesem dehistorizace (Lamdany, 2012; Buden, 2013). V důsledku posunu od socialismu ke kapitalismu, který také vytvořil novou sociální dynamiku a hierarchii, se objevily různé sociální, generační a regionální identity. Středoevropané se začali identifikovat nejen jako občané své vlastní země, ale i jako občané světa nebo i svých místních či regionálních komunit (Jaworska a Lapina-Kratasyuk, 2017). Postsocialistický pohled však zdůrazňuje hybridizaci identity, protože tak se člověk přizpůsobí historickému a modernímu vývoji. Česká republika například stále definuje své kulturní, politické a fyzické místo ve světě, zejména pokud bereme v potaz komunistickou minulost i současnou roli v nadnárodní kultuře.

1.2.2 Postsocialistická identita v České republice

Kolektivní paměť socialismu v České republice je ambivalentní a je doprovázená napětím mezi různými interpretacemi socialistické minulosti (Kusá, 2015). Na jedné straně je vzpomínka na socialismus spojena s útlakem, cenzurou a kontrolou ze strany ústřední vlády, a na druhou nostalgii k některým pozitivním stránkám bývalého režimu (sociální zabezpečení, jistota zaměstnání a smysl pro rovnost). Česká postsocialistická identita nese dědictví státního socialismu. Podle P. Machonina v díle "Česká společnost a sociologické poznání" zanechal proces postsocialistické transformace trvalý dopad na její sociální strukturu a kolektivní vědomí. Centralizovaný státní socialismus samozřejmě ovlivnil vývoj ekonomiky, což je nad rámec této práce. Důležitější je, že za socialismu byl vytvořen rozsáhlý seznam programů sociální péče a některé z nich jsou dodnes funkční. Z toho mohla vzniknout myšlenka, že vláda se skutečně stará o lidi a jejich blaho, na rozdíl od kapitalistického přístupu, kdy, jak se v 90. letech většinou věřilo a částečně dokazovalo, je každý sám za sebe a neměl by věřit v pomocnou ruku státu (Machonin, 2005).

Muzeum komunismu v Praze je další součástí české postsocialistické identity. Muzeum mělo sloužit jako úložiště artefaktů, svědectví a vyprávění, kapsulujících prožitou zkušenost socialistické generace. Přesto, jak naznačuje Buden, jeho skutečnou funkcí je pouze

kulturní lokalizace českého komunismu. Autor navrhuje pro muzeum ironické motto: „Ukážeme vám to, co jste o komunismu vždy věděli“ (Buden, 2013, s.228), – a je v tom podle Budena založená samotná esence postkomunismu, který není schopen se adekvátně vypořádat se svou komunistickou minulostí. Je zajímavé pro turisty, nikoli pro Čechy, ale o jejich názorech na komunismus toho hodně vypovídá.

V knize "Češi a jejich komunismus" Mayer zkoumá dopad kulturních reprezentací komunismu na českou kolektivní paměť a identitu. Tvrdí, že kulturní paměť komunismu v České republice je složitá a mnohostranná. Například mnohá česká literární díla, jako je "Žert" Milana Kundery a "Morčata" Ludvíka Vaculíka, kriticky zobrazují komunistické represivní techniky. Zpochybňují oficiální propagandu a poskytují kontravizualitu pro stranickou linii. Vyjadřují také zkušenosti obyčejných Čechů, kteří byli vystaveni politickému útlaku a společenské kontrole. Ale i jiné filmy a televizní pořady sehrály při utváření české kolektivní paměti nejjednoznačnější roli. Například Menzelovy „Ostře sledované vlaky“, jsou považovány za ikonické a mezi Čechy velmi oblíbené. Nabízejí zábavný a nostalgický pohled na komunistickou minulost. A i přes velkou dávku romantizace pomohly podobné filmy neztratit myšlenku, že komunistická éra nebyla až natolik špatná, což dnešní oficiální narativ zpochybňuje. Umožnila také lidem konfrontovat komunistickou minulost jemnějším způsobem, a to uznáním pozitivních aspektů života v této době i přes její tísnivou povahu.

Poslední klíčovou součástí české postsocialistické identity, kterou jsem v literatuře vyvedla, je význam liberálních hodnot, zvláště ctí svobodu slova. Podle Tomáše Sirovátka a Hynka Jeřábka měla transformace českého školství po pádu komunismu za cíl rozvíjet přístup zaměřený na studenta, podporovat občanské hodnoty a podporovat rozvoj kritického myšlení (Sirovátka, Jeřábek, 2019). Tento posun byl zásadní pro rozvoj postsocialistické identity na základě individuální odpovědnosti a participace na občanském životě, včetně tolerance k odlišným názorům (Vachudová, 2013; Kubiček, 2018).

1.3 Postsovětismus ve východní Evropě

1.3.1 Charakteristické rysy východoevropského postsovětismu

Východoevropský postsovětský kontext je ponořen do hluboké souhry socioekonomických, politických a kulturních faktorů. Několik vědců tím, jak pokusili vytvořit a popsat odlišnou „východoevropskou identitu“, coby formovanou historickými zkušenostmi regionu, dokázali Hallův koncept „zjinačování“. Například Wolff v díle s názvem called *The Invention of Eastern Europe*, 1996, aplikuje orientalistické ideje na slovanské země. Jak Kalmar sarkasticky uvádí, Wolffovým cílem bylo stanovit civilizační hranici mezi Západem a Východem (Kalmar, 2022). Jak tvrdí Tlostanová, postsovětská identita byla ovlivněna vnučováním západních demokratických hodnot a neschopností regionu zažít svůj vlastní proces demokratizace. Proto se civilizační hranice, která zůstává ve střední Evropě falešným a nepoužitelným pojmem, ve Východní Evropě zcela reálná. Představuje ji fyzická hranice mezi Běloruskem (a na některých místech Ruskem) a EU. Postsovětská sociální identita je utvářena take i pocitem historického traumatu a dislokace, zejména s ohledem na připoutanost lidí k sovětské minulosti, zkušenost se ztrátou a hledání nových forem kulturní a sociální kontinuity (Suominen, 2017).

Madina Tlostanová nabízí koncept „postkoloniální melancholie“, aby popsala negativní aspekty utváření identity ve východní Evropě. Ztráta tradičních hodnot, institucí a společenských norem, která tyto změny doprovázela, vedla u mnoha Východoevropanů k pocitu odcizení a krize identity. (Tlostanová, 2015).

Hlavní myšlenka Tlostanové knihy *“What does it mean to be post-soviet?”* spočívá v tezi, že sovětská minulost zcela nezmizela, ale byla přetvořena novým kulturním, společenským a politickým vývojem v regionu. Tlostanová odmítá zjednodušující, homogenní narativy a nálepky postsovětské identity a místo toho zdůrazňuje pluralitní povahu utváření identity. Tvrdí, že postsovětská identita je produktem vrstveného a probíhajícího vyjednávání mezi novou postsovětskou realitou a sovětskou minulostí (Tlostanová, 2018). Přesto, znovu připomenuli Budenův názor, je toto vyjednávání nenaplňující. Sice Tlostanová žila mnoho let ve Švédsku, identifikuje se jako „produkt ruského a sovětského imperiálního dědictví – postkoloniální jiná“ (Tlostanová, 2018, s.1). Problém, který zásadním způsobem ovlivnil transformaci postsovětské identity, byl v tom, že poté, co se Sovětský svaz zhroutil ve vlně demokratických projevů, neměli postsovětské lidi čas zastavit se a přemýšlet o tom, co chtějí dělat se svou svobodou. Byli povinni přijmout západní hodnoty a nepochybně

následovat globální hierarchii, kde nesměli nikdy zpochybňovat své periferní místo (Tlostanová, 2018).

K utváření postsovětské identity přispěl i přechod k tržním ekonomikám. Ekonomická restrukturalizace, rostoucí nerovnost a odcizení, zkušenost s nezaměstnaností, migrací a sociální dislokací – to vše ovlivnilo chápání samotných lidí a svého místa ve společnosti.

Piotrowského práce upozorňuje na hluboké sociální a ekonomické nerovnosti, které existují v postsovětských společnostech, a také na narušení důvěry ve státní instituce. Tvrdí také, že dříve komunistické společnosti prošly přechodem od rovnostářské sociální struktury k té více hierarchické. Rychlé ekonomické změny navíc vedly k velké podtřídě marginalizovaných občanů, což vede k sociální stratifikaci a vyloučení. Celý koncept center uvnitř periferii naznačuje, že západ infiltroval východní Evropu prostřednictvím ekonomických a kulturních institucí, které vznikly po roce 1989 (Piotrowski, 2016). Sovětský svaz byl vnímán jako kolonizátor, ale v kolektivní paměti východoevropských zemí byl spojen s propagandou a konceptem „bratrských národů“. A v některých regionech se to skutečně vyplatilo. Především v Bělorusku.

1.3.2 Postsovětská identita v Bělorusku

Rozpad Sovětského svazu v roce 1991 vedl k hlubokým změnám v sociální, ekonomické a politické krajině Běloruska. Národní identita v zemi se většinou utvářela pod bedlivým dohledem totalitní vlády, která je u moci 29 let. Dějiny Běloruska byly poznamenány nepřetržitým bojem za nezávislost a budování státu, počínaje okupací Ruskou říší v roce 1772. Během běloruských dějin došlo k několika neúspěšným pokusům o revoluce a nezávislost, v letech 1830-1831 a 1863-1864. I poté, co se Ruské impérium zhroutilo, se Bělorusko během okamžiku stalo součástí nové formace bolševiků – a dodnes se plně neobudilo (Golosov, 2014). Tyto události přispěly ke traumatu v kolektivní paměti, které hluboce ovlivnilo národní identitu země. A proto je pro běloruský lid obtížné vytvořit si pocit národní hrdosti a udržet jednotný hlas když čelí vnějším tlakům (Franklin & Rzepnikowska, 2019). Na jedné straně Goscilo naznačuje, že dědictví této historie také přispělo k potlačení nové revoluce, jak dokazuje brutální reakce vlády na poslední protesty. Přesto, jak lze nyní vyvodit z Bedfordovy analýzy oné volební krize, eroze autoritářské stability se zpomalila, síla propagandy vrátila pasivní většinu zpět na cestu kooptace a nedostatek tvrdě prokazatelných výsledků běloruské legitimní vlády, sídlící v Litvě, vrátil Lukašenkovu legitimaci na místo (Bedford, 2021).

Abychom pochopili běloruskou postsovětskou pasivitu, musíme se nejprve zabývat sovětskou identitou. „Homo-Sovieticus“ je termín, který vytvořila Světlana Alexijevič ve své knize „Doba secondhand: Poslední ze Sovětů“, která odkazuje na sovětskou mentalitu lidí z různých druhů prostředí, věku a profesí, kteří žili v tomto režimu po celá desetiletí. Alexijevič prostřednictvím jejich svědectví zkoumá sociální, kulturní a psychologické proměny, které nastaly za socialismu v Sovětském svazu, a jak tyto proměny utvářely životy a identitu lidí žijících v postsovětském období. Homo-Sovieticus je myšlení, které vzniklo za Stalinovy vlády a přetrvalo až do pádu Sovětského svazu v roce 1991. Vyznačuje se důsledným dodržováním socialistické ideologie, smyslem pro kolektivní odpovědnost, konformitu, poslušnost a nedostatek individuality. Tento typ jednotlivců v Bělorusku stále existuje a jejich přítomnost nadále utváří identitu země (Alexijevič, 2013, Booth, 2019).

Vzdělávací systém v Bělorusku je vysoce centralizovaný, přičemž vláda nyní kontroluje téměř všechny aspekty kurikula, zejména centralizovaný vzdělávací program, kde učebnice vydává ministerstvo školství a neumožňuje suplování. Ideologický diskurz je navíc udržován prostřednictvím povinných školních akcí. Například návštěva Muzea 2. světové války (které je označováno jako Velká vlastenecká válka) – historické období, které se většinou pěstuje v běloruské oficiální paměti. Tato kontrola se rozšiřuje i do vědecké sféry, kde akademici a výzkumní pracovníci často čelí cenzuře a represím při zkoumání určitých témat, zejména těch, která se týkají postsovětské identity a postsocialismu. V důsledku toho je v Bělorusku na tato témata k dispozici nedostatek důvěryhodného výzkumu (Goscilo, 2016).

Kromě zmíněných stop postsovětismu v běloruské národní identitě (spojení se sovětskou minulostí, nostalgie) jsou použitelné některé další dříve diskutované koncepty: Kuzio odkazuje na nedostatek jasné národní identity a v důsledku toho na celkovou ambivalenci k nezávislosti (Kuzio, 2018). Brown popisuje pocity zjinačování a “in-betweenness”, které vyplynuly z běloruské geopolitické pozice. Zdůrazňuje také, že jedním z klíčových rysů postsovětské identity pro Bělorusy je zachování – především sovětských – tradic (Brown, 2013).

2 Metodologie

2.1 Výzkumné otázky

Protože v této práci rámuji postsocialistickou a postsovětskou identity jako dvě samostatné a podřízené postkomunistické, mám pro každou z nich samotnou výzkumnou otázku. K následnému porovnání slouží třetí otázka. Specifické otázky se tykají problematiky západu a východu a oficiální paměti (státní, akademické) oproti neoficiální (prožité).

1. Jak se projevuje postsocialismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v České Republice?
 - a. Jak čeští pracovníci institutů paměti vnímají soudobé rozdělení na Západ a Východ v Evropě? Jak popisují bytí občanem postsocialistické zemí?
 - b. Jak se liší oficiální kolektivní paměť českých pracovníků institutů paměti o socialistické minulosti od neoficiální?
2. Jak se projevuje postsovětismus v kolektivní paměti pracovníků institutů paměti v Bělorusku?
 - a. Jak běloruští pracovníci institutů paměti vnímají soudobé rozdělení na Západ a Východ v Evropě? Jak popisují bytí občanem postsovětské zemí?
 - b. Jak se liší oficiální kolektivní paměť běloruských pracovníků institutů paměti o sovětské minulosti od neoficiální?
3. Jaké společné a odlišné rysy postsocialistické a postsovětské identity se objevují v kolektivní paměti českých a běloruských pracovníků institutů paměti?

2.2 Praktická část

Praktická část práce je založena na kvalitativní studii dvou kol rozhovorů s následnou kontrolovanou transkripcí, deskripcí, tematickým kódováním a obsahovou analýzou rozhovorů.

2.2.1 Rozhovory

První kolo rozhovorů bylo vedeno ve formě biografického rozhovoru a zaměřovalo se na tři prvky: rodinnou paměť o sovětské (socialistické) době, motivaci aktérů věnovat se tomuto období v dějinách a jejich akademické zkušenosti. Trvaly 65-75 minut, vstupovala jsem jen příležitostně, abych nasměrovala k dalšímu úseku vyprávění a dávala jsem pozor na výskyt kritických vzpomínek. Tím, že jsem nechávala aktéry volně mluvit o svých zkušenostech nebo o zkušenostech starších členů jejich rodiny, jsem získala hlubší přístup ke kolektivní paměti. Překvapivě lze najít poměrně dost podobných vzorů a detailů mezi příběhy generaci prarodičů, zejména když se týkaly každodenních zkušeností.

Druhé kolo rozhovorů bylo věnováno postsocialismu a problematice západu a východu, rozhovory vedené metodou polostrukturovaných rozhovorů, delkou 70-110 minut. Polostrukturovaný rozhovor předchází nedokonalost jak strukturovaného, tak i nestrukturovaného rozhovoru, nýbrž na jednu stranu obsahuje jádro z nezbytných témat a otázek v předem připraveném schématu, na druhou stranu je flexibilní a předpokládá možnost doptávání se a rozšíření dat a kontextu (Mišovič, 2019, s. 80). Jistou potřebou je samozřejmě reflexe subjektivního vnímání problému výzkumníkem a informátorem (Mišovič, 2019, s.429). Rozhovory s běloruskými účastníky jsem provedla online. Všechny rozhovory byly uskutečněné během jara 2023.

2.2.2 Vzorek a vstup do terénu

Pro analýzu byl nakonec konstruován účelový vzorek z Prahy v České republice a z Minsku v Bělorusku, celkově z 5 účastníků. Opírala jsem se o kritéria účelového výběru dle Hedviky Novotné (Novotná, 2020).

Vybrala jsem účastníky věkem od 28 do 35 let. Výběr této věkové skupiny je dán časovým rámcem rozpadu komunistického bloku a začátkem postsocialistické éry. Je to generace, která byla socializována po upevnění „nových pravidel hry“ a nezažila socialistickou dobu

na vlastním vědomi, proto ve svých poznatcích o této době opírá výhradně o různé druhy kolektivní paměti. Každý z účastníků pracuje v oboru historii a všichni jsou ukotveni ve vzdělávacím procesu. V Praze byli to tehdejší pracovníci Ústavu pro studium totalitních režimů, kteří se věnují didaktice, v Minsku – učitelé dějin středních škol, kteří aktuálně přednáší dějiny u starších ročníků, kdy se školní program zaměřuje na současnou historii.

Vstup do terénu nebyl jednoduchý a jeho charakter se měnil, aby se přizpůsobil vzniklým úskalím. Původním záměrem bylo zkoumání kolektivní paměti studentů historických oborů, ovšem se v rámci pilotního rozhovoru ukázalo, že v Bělorusku studenti často volí historické obory jenom pro získání vysokoškolského titulu, navíc nemají přístup k archivní dokumentaci a věkově se předpokládaný vzorek významně odlišoval od českého kvůli jinému vzdělávacímu systému. Uznávám, že můj vzorek není vyvážený, protože je konstruován třemi lidmi z Minsku (dva muži a jedna žena) a dvěma muži z Prahy. Nicméně, data neukazují na patrný genderový rozdíl v uvažování o postsocialistické zkušenosti, proto absence aktérky z Prahy na vzorku nese pouze základní omezení v interpretaci.

2.2.2.1 Bělorusko

První významnou komplikaci tvořilo nastavit důvěryhodný vztah s účastníky z Minsku. První aktérku, Marii (jméno je změněno na žádost aktérky) jsem získala za pomoci svého učitele dějin a kontaktovala jsem ji e-mailem. Sice projevila o výzkum samotný zájem, nicméně rozhovor podstoupit nechtěla. Když jsem naznačila, že jejím obavám nahrávání videohovoru plně rozumím a žádám o rozhovor online jedině proto, že fyzicky nemohla jsem se do Minsku dostat „*vy snad rozumíte proč*“, nabídla mi si zavolat přes Telegram a promluvit o situaci „*v zabezpečeném prostředí*“². Domluvili jsme se nakonec, že sice rozhovor bude nahrán, ale smí se použít pouze pro tuto práci. Pro analytické zpracování za možné účasti dalších lidí musím pracovat výhradně s přepisem, nikoli s videohovorem samotným. Stejně podmínky byly aplikované i v dalších rozhovorech.

² O tom, proč je Telegram v Bělorusku považován za nejbezpečnější digitalní platformu, vypovídá článek M. Wijermars a T. Lokot *Is Telegram a “harbinger of freedom”?* (Wijermars & Lokot, 2022).

Strach stíhaní, který doprovázel všechny tři rozhovory, považuji za podstatný faktor, který mohl vézt aktéry k neustálé reflexi toho, co sdělují, a proto i k možnému cenzurování a často k volbě nepřímého sebevyjádření, které je odvozeno od kontextu.

Marie dělá učitelku dějin na střední škole, kterým je bývalé gymnázium se specializací na jazyky. Je jí 32 let, již třetí rok dělá zároveň třídní učitelku u žáků 8 ročníku. Přednáší soudobé světové dějiny a dějiny Běloruska celé paralelce 10. ročníku, a to třem třídám.. Na hodinách dějin Běloruska se snaží učebnici moc nepoužívat, protože si z toho „*nedá porozumět vůbec ničemu, je to jako kdybych je nutila trpět hodinami ideologii běloruského státu*“. Místo toho hodně vypovídá o tom, co nastudovala v archivech.

Kontakt na Viktora, usměvavého, 34letého učitele, mi Marie poskytla po našem rozhovoru, pracují ve stejné škole, jenom Viktor učil u paralelky, která byla v 11. ročníku a již tento rok končila. Byl s nimi od loňského roku. Ředitelka mu slibovala, že dostane v září celou paralelku od čerstvého 5. ročníku a bude v jedné z tříd taky dělat třídního učitele. Na hodinách si „*nestandardní*“ přednášky dovolit nemohl, protože měli žáci v červnu státní zkoušku z dějin a musely nastudovat „*oficiální dějiny*“. Ovšem sděluje, že dává žákům najevo, co si musí pouze zapamatovat „*na úkor zdravé logice*“.

Aleksej je nejmladší aktér ve vzorku (28 let) a má jiný přístup. Pracuje na svém gymnáziu dva roky, vzali ho místo učitele, který opustil školu, když tam nastoupil nový ředitel, jež dovoluje mnohem méně „*tvůrčí*“ přístup k výuce, než byl dříve. Aleksej má obě starší paralelky, 10. a 11. ročník, ovšem rozděluje je s další učitelkou. Na hodinách „*dělá to, co má*“, diktuje připravený ministerstvem školství materiál a je jistý, že takový přístup aspoň pomůže zvládnout zkoušky, zejména ročníkům, které se specializují na fyzice a matematice.

2.2.2.2 Česká republika

Na základě doporučení od vedoucí této práce doktorky Průchové Hrůzové, jsem kontaktovala Pavla (jména jsou změněná i v českém vzorci), doktora z týmu výzkumníků, kteří se věnují didaktice dějepisu – formami a přístupem k vyučování. Kladou důraz na to, aby se žákům ve hlavách propojovaly historické události s žitým světem kolem ně a aby mohli k těmto událostem podstoupit kriticky. Pavlovi je 34 let a k didaktice se přesunul od studia „*klasických*“ dějin. Vyjadřuje se k tématu převážně odborně, za výjimkou

vypovídání příběhů, což se zásadně liší od obecného způsobu vyjádření běloruských aktérů.

Pavel mě odkázal na Karla, svého kolegu z výzkumného týmu, který je v procesu získání doktorského titulu, což mu nebrání v publikaci veřejných akademických výstupů, které oponují hegemonickému akademickému diskurzu v tématu totalitní minulosti v České Republice. Potkává se i s neodbornými útoky a komentáři od mnohem starších akademiků, pro které ten dominující rámec, kritizující komunistickou dobu, se ztělesnil a stal nezbytnou součástí identity.

Třetí aktérku v Praze jsem se snažila sehnat v průběhu 2.5 měsíců, bohužel jsem neuspěla. Z 6 oslovených potenciálních kandidatek mi dvě neodepsaly, 3 odmítly po dlouhém uvažování, jedna přestala odpovídat a poslední nemohla rozhovor stihnout časově. Tohoto omezení jsem si vědomá a neustále jsem ho reflektovala na etapech komparaci vzorku ze dvou států mezi sebou.

2.3 Analytická část

Tematické kódování následovalo rovnou po přepisu rozhovorů, terenní poznámky do přepisu zahrnuté nebyly. Takový přístup umožnil doptávat se v druhém kole rozhovoru na témata, která buď byla pouze naznačená v prvním rozhovoru anebo celkově nebyly pokryté dostatečně a potřebovaly dovysvětlení. Proto se scénáře polostrukturovaných rozhovorů, zejména na začátku, lišily od jednoho aktérovi k jinému. Přestože celkový datový soubor nabízí nekonečné možnosti interpretací, v omezeních obsahu této práce jsem se zaměřila pouze na kódy, přímo relevantní k postsocialismu (postsovětismu). S ohledem na to, že biografické rozhovory se primárně skládaly z jednotlivých příběhů, jeden kód mohl označovat jak celou historku, tak i kratší souvětí a vyjádření. Jak je to často s kvalitativními výzkumy (Mišovič, 2019), kde se používá kódování, částečné interpretace se odehrávají současně s coby „předchozími“ etapami vytváření dat. Tak jsem si například uvědomila, že některé komentáře a spekulativní otázky v rozhovorech s českými aktéry zazněly jedině proto, že už jsem byla v procesu analýzy běloruských dat. Snažila jsem se nejdříve interpretovat kódy pro každou zemi samostatně a porovnávat je s nastudovanými elementy postsocialismu/postsovětismu. Teprve potom jsem se věnovala třetí výzkumné otázce a komparaci mezi státy.

2.4 Etická omezení a reflexivita

Jak bylo zminěno, v této práci potkávám s dvěma zásadními omezení, a to možná sebecenzura od běloruských aktérů a omezený český vzorek. Zásady anonymizaci jsou v této práci dodržené na základě podepsaného každým z účastníků informovaného souhlasu a speciálních dodatečných dohod s běloruskými respondenty, které tento dokument reflektoval. Protože neinterpretuji výsledky z genderové perspektivy, neměl by nedostatek zejména aktérky v českém vzorci ovlivňovat výstupy. Nakonec největším rozdílem mezi vzorky je to, že česká data byla vytvořena v každém ze 4 rozhovorů prezenčně, zatímco rozhovory s běloruskými aktéry byly provedeny výhradně online, což omezuje datový soubor.

Je nutné i reflektovat své postavení jako výzkumnici v této práci. Protože pocházím z Minsku a vedla jsem rozhovory z běloruskými aktéry v ruštině, podílela jsem na spoluvytváření dat mnohem více, neboť pro sepsání práce jsem překládala data já a mohla jsem vnést do překladu svůj hodnotový rámec. Proto, abych co nejméně replikovala své vlastní myšlenky v textu, jsem kódovala a interpretovala běloruský vzorek v ruštině a pak jsem přeložila pouze relevantní výstupy.

Žádné jiné etické konflikty a omezení v této práci neidentifikuji.

3 Empirická část

3.1 Postsovětismus v Bělorusku: „Mamce se zdá, že nás sovětská minulost nikde nenechala, prostě se stala modernější“

Postsovětismus v běloruské národní identitě se projevuje ve všech kritériích na základě zkušeností aktérů, ovšem v některých rysech překvapivě opačným způsobem. Pokud měli odpovědět na otázky na rodinné symboly, tradice a artefakty, ukotvovali je raději ve vztahu k sovětské epoše, což potvrzuje velký relační vztah k sovětské minulosti. Tak Viktor, když vypovídá o tradici jezdit na hřbitov, uvádí:

V: „Hroby tam byly od předsovětských dob, my jsme tam měli les u Fanipolu, až do třicátých let. Vzali ho rodině později, samozřejmě všem bylo odebráno všechno...”

Marie popisuje rodinný artefakt – dědův oblek – jako „symbol doby“.

*M: „Můj děda, ten, který inženýr, měl oblek z Československa, takový šedý. S dětma jsme udělali výstavu v koncertní hale věnovanou sedmdesátinám v Minsku, přivezla jsem ho tam. Tento oblek je tedy prakticky nulový, děda ho oblékal jen na důležité události. V roce 1979 přišel Mašerov do jejich továrny, potřásl si rukou s dědečkem, povídal si... **Tenhle oblek si později už neoblékl, pořád říkal, že se mu v tomhle obleku nemůže stát nic víc důležitějšího...**”*

Další část tohoto citátu se vztahuje k výraznému kultu osobnosti, charakterního rysu sovětského typu uvažování. Mašerova figura je staršími bělorusy obecně považovaná za nejpozitivnější za celou sovětskou dobu. Hodnocení jeho politiky není úkolem této práce, ale domnívám se, že existence tradice kultu osobnosti je dobrou půdou pro autoritární režimy.

*“...Pravděpodobně mu rozumím, je to, jako by si ted’ Poznyak přišel promluvit do **mé třídy**. Mašerov toho udělal tolik pro lidi, pro lidi tady, ne v Moskvě, lidé ho tak milovali... No, tenhle oblek zkrátka zůstal symbolem doby. Dědeček už tady není, ale oblek zůstává“*

Nepevnou, neukotvenou národní identitu aktéři vyjadřovali přes vztah k běloruštině. Jejich odpovědi se ale lišily hodnotově: Viktor i přes obavy ztráty jazyka a dědictví neukotvuje v něm národní identitu. Pro něj stačí vědět, že není Rus:

*V: „Ve škole nás učili mluvit bělorusky. Doma jako všichni ostatní jsme mluvili jen když jeli do vesnice, ale tam je taky tras'anka. Byl bych schopen učit děti dějepis, kdyby to bylo možné. Doufám, že to jednou bude možné, protože věci zní mnohem přirozeněji, zejména historie VKL. A budu rád, když můj syn v 18 будзе размаўляць як трэба у сваёй краіне, але ж... Narazil jsem na YouTube, na Zrcadle, Svabodze na videa s nadpisy „Navošta úvogule Belarusam ruskaja mova?“ A já s nimi nesouhlasím. Když mluvíte rusky, nepřestanete být Bělorus. Všechny tyto radikální příběhy nevedou k ničemu dobrému, ale tohle je na celou hodinu. Myslím, že skutečnost, že mluvíme dvěma jazyky, nás kulturně velmi obohacuje. A ztráta jazyka je špatná právě proto – ztráta kulturního, etnického dědictví. **Ale i kdyby úplně zmizel, to ze mě, mé ženy, mého syna a jeho děti neudělá Rusy.***

Marie sice zanechává naději, že běloruština nezemře kvůli relokantům ale prožívá situaci explicitně emočně:

M: „Běloruské školy jsou zavřené, nakladatelství vyrabovaná. Je to tragédie a vážná rána pro nás jako národ. Ano, vše je obnovitelné a překladatelné. Ano, na internetu jsou učebnice a nikdy nezmizí, protože naši zůstanou v Polsku, kam je tito tvorové nedostanou, v Litvě, ve Státech... Ale jsem si téměř jistá, že mova je jen další latina. Dokonce i o přestávkách slyším, jak dětem, které mluví movou, ostatní říkají, a teď budu parafrázovat sprostou řeč; „přestaň se předvádět“. Размаўляць на-беларуску за мяжой – гэта стыліёва, гэта пра самавызначэнне. ‘Mluvit doma bělorusky je blbost, mluvte normálně.’ Takový paradox”

Vnímaní své identity uvnitř běloruské společnosti a za hranicí se u akterů patrně liší a zachycuje pocit zjinačování. Marie je přesvědčená, že býti Bělorusem v Bělorusku je spjato s velkou mírou sebecenzury a v zahraničí s pocitem neviditelnosti:

M: „Obecně se mi zdá, že některé události charakterizují národ lépe než vnucené nálepky a kategorie. Pro mě jsou Bělorusové lidé, kteří během protestů stáli na lavičkách a zouvali si boty.... A právě oni čekají, až někdo přijde a zachrání je z tohoto pekla. Moji žáci jsou také Bělorusové. Chytří, ambiciózní, kreativní, ale už v 15 letech ví, o čem se může mluvit nahlas a o čem ne. A kdo byste tady nebyl, lukašistický oportunist a zmagar... Jak to vysvětlit... Takže narazíte na člověka na ulici a tak hned neřeknete, jaké je jeho přesvědčení, zkuste vyjít s BČB symboly. A já nevím, jak ostatní, ale vždy naši osobu odliším od jakéhokoli návštěvníka pohledem.”

M: „...Ti, kteří se po přestěhování do Litvy, Polska nebo stejné České republiky neptají na zvláštní výhody a podmínky, protože utekli před režimem, a vše dělají dle zákonů. Ti, kteří organizují domy pomoci a podpory pro naše uprchlíky, aby se postavili na nohy, a přitom dál pomáhají Ukrajině... Když jsme byli s manželem ve Španělsku, zeptali se nás, odkud jsme. Říkali že z Minsku. Samozřejmě se nás ptali, jako, je to někde v Rusku? A tak vždy, vždy vysvětlujete, že Minsk a Moskva jsou v různých státech. (A kdy byl takový rozhovor naposledy?) V dvacátém, v červenci, pár týdnů před volbami. Teď už by se asi neptali, vědí, kde je Bělorusko, ale k čemu to je, když Bělorusko a Rusko teď jsou v jednom rohu pro všechny“

Viktor ve svém uvažování reflektuje, že i uvnitř Běloruska není národní identita homogenní. Svou zkušenost za hranici popisuje jako nálepkovou, ale nezlobí se na lidi, kteří mají stereotypní představy. Spíše lituje, že je ten soubor podle něj ostudný:

V: „Jsou tu BělOrusové a BělArusové. Ti první se zřejmě smířili s tím, že jsou již téměř součástí Ruska. Nezajímají je žádné složitější národní hodnoty. To jsou určitě lukašisté, yabat'kové, říkejte si to, jak chcete. Nechci říkat, že jde o kolektivní zemědělce nebo tovární dělníky, to je pro většinu země zobecnění. Navíc jsou takoví lidé mezi učiteli, lékaři, IT specialisty, hercy a zpěvaky. Ale pro BělOrusy je normální, když na ruských televizních kanálech, které u nás vysílají, vtipkují o bulbaších. Nebo když je vyženou na dobrovolně-povinné subbotniky a Slovanský bazar. Nadávají na ceny, ale viní z toho sankce a Evropu. Neučí se mově, protože co je to sakra jazyk, který se má lámat, a tak si všichni rozumí bez něj, on je už dávno mrtvý... A jsou BělArusové, kteří v sobě stále mají něco, co nezemřelo. A pro ně, pro nás, je důležité, aby psali Belarus, ne Belorussia, a je v tom velký smysl“

V: „Nejdřív vám řeknou: „Ach, Minsk? Já vím, je to...“ v tu chvíli cítíte takové pozdvižení, přímo se usmějete a pak slyšíte Belorussia, hokejový šampionát 2014 a podivnou knihovnu. A úsměv v tu chvíli zmizí. A teď je dokonce děsivé pomyslet na to, co řeknou, v nejlepším případě o mapě a odkud byl útok připraven ... Ptala jste se na emoce, pravděpodobně je to škoda. Ne proto, že jsem Bělorus, to ne, a učím žáky, aby se za to nestyděli. Je hořké, že musím znovu a znovu vysvětlovat, kdo jsou Bělorusové. A bude to jen těžší, pokud se naši nedostanou k moci. A pak, i potom, roky ostudy za přítomnost“

Tím, jak hodnotový rámec Alekseje se liší od Marii a Viktora, potvrzuje ambivaletní rys postsovětské identity, typický pro Bělorusko. Ve vztahu ke všem otázkám měl spíše konformistické, zklamané uvažování a ukázoval různé adaptační mechanismy:

*A: „Jak to bylo před pár lety... „Bělorusové jsou Rusové se známkou kvality“ (říká s přízvukem jak Lukašenko) V učebnici, podle které učím, se píše, že hlavní rysy naší mentality jsou klidnost, přátelskost, pracovitost. Že je pro nás důležité se s nikým nehádat a to je vše. Neříkejte, že to není pravda. No, my opravdu nejsme revolucionáři, jsme tak jen hráli na demokracii. **Bělorus je člověk, který je zvyklý, že za něj rozhodují, jak žít, a moc se s tím nehádá.** (A jak se liší od ruského*

člověka?) Ach, hlavní je, že nemáme tyhle pohádky o tom, že Bůh je s námi a císařské mravy ve stylu, že každého koneckoncu ohneme přes koleno. Žijeme v malé zemi a jasně cítíme její hranice, Rusové to nedokážou pochopit”.

A: „Prvních pár let jsem se trápil, vysvětloval, že nejsme Rusové, a pak jsem si odplívl. K čemu, oni stále vidí Rusko a Ukrajinu hned za EU. Říkám, že jsem z Běloruska, ale nezačínám dál konverzaci, když vidím takový nepřítomný výraz obličeje.”

Vnímání hranici mezi západem a východem je u aktérů dost homogenní a je spojeno s prožíváním procesu získávání víza a procházení fyzickou hranicí s centrální Evropou (kterou vnímají jako Západ):

V: „Pravděpodobně jsou víza, podle mého chápání, takovým hlavním faktorem, který vás staví na vaše místo. Nejen, že jej nemůžete vzít a jet do Polska, kde máte přátele a již i příbuzné. Ne, je potřeba vystát hromadu front, platit pojištění, příspěvky a to vše a pak sedět a divit se s rostoucí úzkostí, dají ti ho nebo nedají. Sejdete se s rodinou, přijedete na Bruzgi a stojíte hodiny ve frontě. Máme to víte jak, ne dvě fronty, zelenou a červenou, ale tři: zelená, červená a pro “svoje”. A stojíte u nás - stále zbývají Poláci, kteří nikam nespěchají. A pak si to vše zopakujte na zpáteční cestě. Ale byli jsme s nimi jeden stát 400 let, západní Bělorusko bylo obecně součástí Polska od 21 do 39 let. A máte pocit, že jste jiný typ člověka. Hrozba... A tak jsem si na to stěžoval, reptal, ale teď už ani to nejde. A pak ti, kteří mohou odejít, stojí na hranici 27 hodin, je to trash prostě“.

Marie hodnotí tuto hranici a postoj evropských států v aktuální krizi jako neférový, zejména vůči generaci, která nemá za aktuální politickou situaci odpovědnost. V tom lze najít stopy východního evropanismu:

M: „Nejvíc mi je líto žáků, kteří nestihli maturovat před válkou. No, plánovali, skládali zkoušky, učili se jazyk... Většina z nich samozřejmě chtěla do Polska, ale jedna dívka chtěla jet do Čech. A teď nedostanou nová víza, to je vše, vítejte na Běloruské státní univerzitě... A dobře, my jsme přinejmenším vinni, dospělí občané,

a teoreticky jsme měli shodit režim s našima holýma rukama, nebo co nám vyčítají. Ale jsou to děti, stále nemohou volit, jak zasahují do Evropy?"

Aleksej znovu volí strategii odmítání hegemonického diskurzu a přizpůsobuje okolnostím jak může. Nepřímo ale kritikuje nemožnost dostat se kamkoliv ve světě:

A: „No, koneckonců Evropa není jediná. Ano, do Narochu můžete jet. Potřebujete moře - do Gelendžiku nebo do Gruzie. Na sever - prosím, Kaliningrad. Okázalejší - Emiráty, Bali, pro každý vkus. Je kam jezdit a kam létat, stačí méně fňukat“

Přestože většinu tématů aktéři popisují s pátrnými rozdíly, pocit zmatku spojený s prvními roky po rozpadu Sovětského svazu, reflektují dost podobně. Replikují i kritiku tehdejší vlády, protože v kolektivním vědomí se o lidi a jejich bezpečnost nepostarala:

A: „Moji rodiče říkali, že od 91 do 94 nikdo nechápal, co se děje. Všichni byli připraveni na změnu. Někdo truchlil nad svým starým životem, jiný se vláčel za ocas z bažiny, další se dál točil, jen se změnila melodie. Byli ideologičtí lidé, kteří seděli celé dny v tomto našem parlamentu a vymýšleli, jak budeme dál žít, ale marně... Kdo byl uvězněn, kdo byl vyhoštěn, kdo nebyl nikdy nalezen. Někteří dokonce uzavřeli dohodu se svým svědomím, i když zůstali naživu. Já jsem chodil do školky v legračních věcech, které mi vůbec neseděly.“

M: "No, byl tam nějaký zmatek. Víte, není to tak, že bychom měli revoluci, jako vždy jsme lstivě se zbytkem, bez plánu a strategie. A tito rozhodovatelé si 4 roky pohrávali s tím, aby nakonec kopírovali ústavu De Gaulle, a na ekonomiku vykašlali. Lidé se tedy v devadesátých letech museli točit sami, zvyknout si na život bez pomoci státu. Ale pak, pak, pak ... Pak všichni začali pomáhat státu "

V: Přesně si i teď vzpomínám, byl jsem malý, 3-4 roky. Jednoho večera jsem vyšel ze svého pokoje do kuchyně a tam seděli moji rodiče a jejich přátelé a říkali, že teď konečně žijeme, bude se nám lépe dýchat. Dýchat po Černobyli... Propuknutí rakovin, nejrůznější vyrážky, padající vlasy... Můj bratranec zemřel pár týdnů po narození, prý také kvůli tomu. Takže lidé neměli čas na politiku, nechali ho těm, kteří neměli nic jiného na práci."

Rozdíl mezi oficiální pamětí a prožitou realitou o sovětské minulosti aktéři reflektují primárně v profesní sféře. Příběh Viktora především upozorňuje na obrovskou míru cenzury v dějinách Běloruska, zvláště v tématu druhé světové války, která je státem nejvíce kultivovaná.

*V: „Když s žáky projdeme Velkou vlasteneckou válku, musím jim říct tohle... Bylo to čtyřicátý první rok, Němci už byli v Polsku. Došlo k paktu Molotova-Ribbentropu a k dohodě o neútočení a pak 22. června najednou útok na Brestskou pevnost a zahájení války na území Běloruska. Pak musíme analyzovat důsledky a strategii, samozřejmě ne tak dopodrobna, jak nám říkali na katedře historie, ale přece. A nemohu jen otevřít tuto učebnici a přečíst jim odstavec, chápu, jak se to všechno stalo. Asi před sedmi lety jsem jel do Brestu ke své tehdejší přítelkyni, musela po univerzitě pracovat tam... Zajel jsem rovnou do městského archivu, promluvil tam na pracovníci, aby mi dovolila tam trochu zahrábat - pýcha proudu, červený diplom, to vše... Jsem tehdy měl o druhou světovou válku obrovský zájem, rekonstruoval jsem bitvy na počítači, když všechny ty jejich testy měl zkontrolované... A samozřejmě, šel jsem se hrabat v kronikách obléhání pevnosti. Byl tam deník jednoho bojovníka a tam... psal útržky a možná to přeháním, ale, Aryno, tam 20. června psal, že v praporu je hluk, že se chystají zaútočit. Naši chlapi, ne Němcové. Že vytáhnou další dvě jednotky a přeskupí je do ofenzivy. Ale stalo se, jak se to stalo. Tolikrát jsem si říkal, jak se tam mohl objevit tak obrovský kotel, když byl útok nečekaný. Tak by to mohlo být... Samozřejmě jsem nemohl nic vyfotit, natož zkopírovat a vzít s sebou. Tak žij a věz, ale nikomu to neříkej. S klukama z našeho proudu máme vtip: učit něco nad rámec normy znamená urážet city těch, kdo věří v oficiální dějiny. Kdo sakra ti ve škole nebo na přednáškách řekne pravdu. Pak jsem začal své znalosti dělit do deseti a to samé se snažím naučit i žáky. Ale nevezmu je do muzea druhé světové války a ani tu příští paralelku. **Doma mohou poslouchat pohádky, stačí si zapnout televizi...**“*

Celkově se dobře podchycuje pocit neuskutečněné tranzice v postsovětské identitě, zejména ve státu, který nikdy nestal oběma chodidly na cestě k demokracii.

M: „Byli jsme s manželem na MDŽ u rodičů, tam, jako obvykle, slovo vzalo slovo... Mamce se zdá, že nás sovětská minulost nikde nenechala, prostě se stala modernější. Stále podtónem pomlouváme úřady a to doma v kuchyni, protože všichni můžou být nuceni k výslechům. Vše, co se říká široké veřejnosti, je pod přísnou cenzurou nebo pod hrozbou kauzy. Je teď i nedostatek, ahoj stagnace. Západní věci kvůli sankcím mizí, brzy začneme nosit běloruský trikot. Jeden vůdce pro celou zemi a všichni kolem něj. Nyní ani talentovaná mládež nemůže odjet, nedostávají víza. Vše stejné, pouze z jiné strany“

A v této nekončící tranzici Viktor popisuje i bezúčelový pohyb ve zhroutené společnosti:

*V: „Nemohu se zbavit této metafory: Sovětský svaz se zhroutil, došlo k výbuchu. Víte, jak náš mozek žije i několik sekund po smrti. **Pohybovali jsme se nějak náhodně v tomto prostoru v očekávání, že se popel po výbuchu usadí a my na troskách postavíme něco nového, krásného a svobodného. Ale ve skutečnosti... Ve skutečnosti nejsou žádní, kteří by stavěli, jen koukáme na tento inertní pohyb atomů, aniž bychom jej jakkoli ovlivňovali. Možná začne něco nového, až tato sovětská minulost konečně zemře, nevím...“***

3.2 Postsocialismus v České republice: zklamání, zploštění, emancipace

*P: “Vlastně bych řekl, že moje představa o tom, co to znamená zabývat se historií, je právě hodně formulovaná, nebo zpočátku byla hodně formulovaná nějakým jako devadesátkovým diskursem o tom, že **je potřeba jako napravit ty překroucení dějiny**, o což vlastně jak mě bylo v tu dobu prostě já nevím 12, 13, 14, 15 let. A to byly věci, který člověk jako slýchal z rádia po cestě autem nebo v televizi náhodně”*

P: “Já bych řekl, že takovej první moment, nebo co se tak často uvádí, je vysílání majora Zemana. Vlastně v Český televizi to bylo někdy v roce 99, a to vlastně třeba já bych považoval za jeden z takovejch prvních jako velkejch kontroverzí o komunismu. A že vlastně jak kdyby to společnost v devadesátých letech měla furt pocit, jakože směřuje k tý

lepší budoucnosti a vlastně je víc trošku zajímal tady odsun Němců. Protože jako nevím vlastně proč, ale mám pocit, že vlastně ty jako komunistický dějiny v uvozovkách, která začly bejt žhavější a kontroverznější vlastně až jako později, že až jako později se začalo říkat hele, tady se něco nedostatečně učí, něco nedostatečně připomíná. A tak zatímco do té doby podle mě to byl nějaký takovej jako reflektovat konsensus, že teda všichni se chceme vrátit do Evropy a tak”

P: Když teda mluvím o té rodině z otcovy strany, tak tak si myslím, že oni byli spíš rádi, že jako můžou nějakým způsobem svobodně prostě realizovat to, co do té doby nemohli a snažili se podle mě si nějakým způsobem vykompenzovat, jakoby v rámci svých možností vykompenzovat a já nevím možnost jakoby cestovat právě třeba za nějakým jako uměním, což prostě babička měla ráda, tak to snažila nějak realizovat ten tady ne jako náboženský život vlastně. A myslím si, že tam jako byla ten jako převládající diskurz se týká spíš nějaký spravedlnosti, jako že”

Závěr

Táto práce měla za cíl prohloubit pochopení rozdílů mezi postsocialismem a postsovětismem na základě zkoumání a komparaci postsocialistické a postsovětské identity v České republice a Bělorusku. Za společné rys lze považovat ambivaletním hodnocení komunistické minulosti, ovšem tam, kde se česká postsociální zkušenost snaží na komunismus coby zapomenout nebo „napravit“ a zvlášt kontroverzní případy veřejných a akademických výstupů kritizovat s nadměrným úsilím, běloruska zkušenost vypovídá o přijetí své komunistické minulosti jako relevantní a rámuující i dnešní sebeidentifikaci, v čemž tkví hlavní rozdíl mezi těmito pojmy. Rozdělení na Západ a Východ pro český vzorek se neukázalo jako relevantní, zjinačování nebo jakékoliv stopy diskriminaci na základě národnosti se neobjevily. V Bělorusku je rozdělení na Východ a Západ stále aktuální, protože je těsně spjato s nutností získavat vízum pro cestování. Národní identita je pro Bělorusy bolavějším tématem než pro Čechy, a to pravděpodobně proto, že tranzice k demokracii v Bělorusku se nejen nedokončila, ale i obecně nezačala. V postsovětské a postsocialistické kolektivní paměti se vyskytuje napětí mezi oficiální a žitou paměti, ovšem v postsocialistickém kontextu se neodehrává natolik dramaticky. V rámci budoucích výzkumů bych považovala za přínosné zkoumat posun od postsociálistické

identity k postsovětské napříč Centrální a Východní Evropou.

Summary

This work aimed to deepen the understanding of the differences between post-socialism and post-sovietism based on the examination and comparison of post-socialist and post-soviet identity in the Czech Republic and Belarus. An ambivalent assessment of the communist past be viewed as a common feature can, but where the Czech post-social experience tries to forget or "correct" communism and it criticizes particularly controversial cases of public and academic output with excessive effort, the Belarusian experience speaks of the acceptance of its communist past as relevant and framing even today's self-identification, which is the main difference between these concepts. The division into West and East for the Czech sample did not turn out to be relevant, othering or any traces of discrimination based on nationality did not appear. In Belarus, the division into East and West is still relevant, as it is closely related to the need to obtain a visa for travelling. National identity is a more painful topic for Belarusians than for Czechs, and this is probably because the transition to democracy in Belarus is not only not finished, but also not started in general. In the post-soviet and post-socialist collective memory, there is a tension between official and lived memory, but in the post-socialist context it does not play out so dramatically. As part of future research, I would consider it beneficial to examine the shift from post-socialist to post-soviet identity across Central and Eastern Europe.

Použitá literatura

1. BUDEN, Boris. *Konec postkomunismu: od společnosti bez naděje k naději bez společnosti*. V Praze: Rybka, 2013. ISBN 978-80-87067-70-3.
2. JANDOUREK, Jan. *Sociologický slovník*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-269-0.
3. MASŁOWSKI, Nicolas a Jiří ŠUBRT. *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Praha: Karolinum, 2014. ISBN 978-80-246-2689-5.
4. MIŠOVIČ, Ján. *Kvalitativní výzkum se zaměřením na polostrukturovaný rozhovor*. Praha: Slon, 2019. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 978-80-7419-285-2.
5. KUZIO, Taras. Russia–Ukraine crisis: The blame game, geopolitics and national identity. *Europe-Asia Studies*, 2018, 70.3: 462-473.
6. NOVOTNÁ, H., ŠPAČEK, O., ŠTOVÍČKOVÁ JANTULOVÁ, M. (eds.) 2020. *Metody výzkumu ve společenských vědách*. Praha: Fakulta humanitních studií.
7. POŻARLIK, Grzegorz. Individual, Collective, Social: Identity as (Most) Contested Social Science Concept in the Symbolic Interactionism Perspective. TAMCKE, Martin, Lars KLEIN a Janny DE JONG, ed. *Europe – Space for Transcultural Existence?* [online]. 1. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen, 2013, s. 77-85 [cit. 2022-06-30]. ISBN 978-3-86395-062-0. Dostupné z: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/32534/610316.pdf?sequence=1#page=79>
8. TLOSTANOVA, Madina. Postsocialist ≠ postcolonial? On post-Soviet imaginary and global coloniality. *Journal of Postcolonial Writing* [online]. 2012, 48(2), 130-142 [cit. 2022-06-20]. ISSN 1744-9855. Dostupné z: doi:10.1080/17449855.2012.658244